

Медетбекова П.Т.¹, Мәмбетова М.Қ.²,

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің доценттері, ф. ғ. к.,
Алматы қ., Қазақстан,
e-mail: medet_73@mail.ru, mmanshuk@mail.ru

ТІЛДІК БІРЛІКТЕР ВАРИАНТТЫЛЫҒЫНЫҢ ЖАЛПЫ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ТАБИҒАТЫ

Мақалада қазақ және орыс тілдеріндегі варианттылық мәселесі салғастырыла қарастырылған. Қазақ тіл білімін зерттеуші ғалымдар мен ресей ғалымдарының пікірлерін негізге ала отырып, тілдік бірліктер варианттылығының жалпы лингвистикалық табиғаты жайында айтылған. Вариант ұғымы вариантталудың түрлері үшін де, тілдің түрлі деңгейлері мен аспектілері үшін де әлі күнге дейін нақтыланбаған. Сондықтан да, ғалымдардың осыған байланысты пікірлері саралана келе айқындалған вариантталуға интралингвистикалық және экстралингвистикалық себептермен, әдеби тілдің әр түрлі тіл варианттармен бірге өмір сүруі, сондай-ақ, тілдің ұлттық-аумақтық түрлері жатқызған.

Түйін сөздер: вариант, вариантталу, лексикалық варианттылық, әдеби норма, инвариант, ортология, варианттылық теориясы, вариалогия, вариантология.

Medetbekova P.T., Mambetova M.K.

General linguistic characteristics of linguistic units of variability

In the article a comparative analysis of the problems of variability in the Kazakh and Russian languages is carried out. Based on the opinion of the Kazakh linguists and Russian scientists, the author considers the general linguistic characteristic of variability of language units. The concept of variant hasn't been exactly defined for the types of variation, different levels and aspects of language. Therefore, on the basis of the analysis of opinions of scientists concerning this problem variability covers intralinguistic and extralinguistic factors, existence of the literary language together with different language variants, and also national and regional types of language.

Key words: variant, variation, lexical variability, literary norm, invariant, orthology, theory of variability, variology, variantology.

Медетбекова П.Т., Мәмбетова М.Қ.

Общая лингвистическая характеристика вариантности языковых единиц

В статье дается сравнительный анализ проблемы вариантности в казахском и русском языках. Основываясь на мнения ученых казахского языкознания и российских исследователей, автор рассматривает общую лингвистическую характеристику вариантности языковых единиц. Понятие варианта для видов варьирования, разных уровней и аспектов языка до сих пор точно не определено. Поэтому на основе анализа мнений ученых относительно этой проблемы к варьированию относят интралингвистические и экстралингвистические факторы, существование литературного языка вместе с разными языковыми вариантами, а также национально-региональные виды языка.

Ключевые слова: вариант, варьирование, лексическая вариантность, литературная норма, инвариант, ортология, теория вариантности, вариалогия, вариантология.

Тіл динамикасын бейнелейтін заңды үрдістердің бірі вариативтілік екендігі белгілі. Оған тілдің тарихын және қазіргі жай-күйін зерттеушілер де айрықша назар аударуда. Лингвистикада варианттарды зерттеп, оның мәнін түсіндіруде түрлі қырынан қаралатындығы байқалады, себебі варианттылық мәселесі көпқырлы, XX ғасырдың ортасынан бастап қазіргі уақытқа дейін ол отандық және шетелдік ғалымдардың түрлі лингвистика салалары мен бірқатар аралас ғылымдардың зерттеу нысаны болып табылады.

Варианттылық мәселесін қарастыруда әдеби норма мен лексикалық варианттылық өлшемдерін анықтау аса маңызды, ол үшін вариант және варианттылық терминдерін анықтау мәселесіне назар аудару керек.

Қазақтілбілім ғалымдары еңбектерінде өзекті мәселе ретінде қарастырылатын орфографиялық норма, орфоэпиялық заңдылықтар тікелей түрде варианттылық жайларымен қабысып жатады. Жалпы тілдік норма, әдеби тіл нормасы, сөйлеу мәдениеті, тіл мәдениеті, орфографиялық норма, орфоэпиялық заңдылықтар мәселелерін тілдік бірліктердің варианттар түрінде өмір сүруі, түр өзгерткіштікке бейімдігі тудырады. Мысалы, проф. М. Балақаевтың еңбектерінде көтерілген әдеби тіл мен сөйлеу тілі мәдениеті, әдеби норма мен стильдік ерекшеліктер туралы мәселелері, Р.Сыздықова, Н. Уәлиев пен А. Алдашеваның еңбектерінде әдеби норманы қалыптастыруда өзекті болып табылатын әріптердің дыбыстық мәні, фонемалардың позициялық, тарихи алмасуларының жазудағы көрінісі, бірге және бөлек жазылатын сөздердің кейбір типтері, орыс және араб-парсы тілдерінен енген сөздердің орфографиясы сияқты жайлар, проф. М. Серғалиевтің әлем жаңалықтарын, әлеуметтік-қоғамдық жағдай, ғылым мен өнер, мәдениет сияқты жаңалықтарды баяндайтын ақпарат құралдарының тіліндегі жарыспа тұлғаларды тұрақтандыру тұрғысындағы қарастыратын әдеби тіл нормасы мәселелері қазақ тіліндегі варианттардың көрініс беруімен, тілде қызмет етуімен байланысты зерттеледі. Жалпы әдеби норма мен варианттылық мәселесінің тығыз байланыстылығын И. Ұйықбаев дәл сипаттайды: «Әдеби тіл нормасының дамуы варианттардың қызметімен тығыз байланысты болғандықтан, тілдегі сөз варианттарын зерттеу – жалпы тіл білімінің, тіл мәдениетінің ең басты проблемасының бірі» [1, 3].

Арнайы әдебиетті шолу «вариант» және «варианттылық» терминдерін түсіндіруге мүм-

кіндік береді. Кейбір ғалымдардың пікірінше, варианттар – бұл мағынасы жағынан ұқсас тілдік бірліктер, сөздің дыбыстық материалдық формасының ұқсастығы мен айырмашылығы, оның мәнді белгісі емес, ал варианттылық – бір мағынаны білдірудің көптілігі. Басқа лингвистердің пікірінше, варианттар – мағына ұқсастығымен және жартылай сөздің дыбыстық құрамының өзгешелігімен сипатталатын бір сөздің әр түрлілігі, ал варианттылық – сөздің материалдық қабыршығының кейбір өзгерісі.

«Вариант» (латын тілінен *variantis* – өзгермелі) және «варианттылық» терминін анықтау бойынша лексикографиялық басылымдарға шолу жасау арқылы әр түрлі дереккөздерде олардың әрқалай түсіндірілетінін, бұл терминдердің біреуі кейбір сөздіктерде мүлдем жоқ екендігіне көз жеткізуге болады. Лингвистикалық экскурс нәтижесінде неғұрлым жалпыға мойындалған лексикографиялық басылымдардан төмендегілер айқындалды.

С.И. Ожеговтың «Словарь русского языка» еңбегінде «вариант» сөзі «түр өзгерту, әр түрлілік» және «мәтін әр түрлі оқу» деп түсіндіріледі.

Н.Г. Комлевтің «Словарь иностранных слов» кітабында тек қана француз тіліндегі – *variable* өзгермелі деген сөзінен шыққан «*вариабельный*» сөзіне ғана түсіндірме берілген. Осы сөздікте «*вариабельный*» сөзі «вариантталуға бейім келетін, варианттары болуға қабілетті; өзгермелі, тұрақсыз» мағынасына ие.

О.С. Ахманованың «Словарь лингвистических терминов» атты сөздігінде «вариативтілік» терминінің мағынасы «...түрлі қолданыс жағдайымен, сондай-ақ сөйлеуші тұлғалардың әлеуметтік және аумақтық ерекшелігіндегі өзгешіліктермен айқындалатын сөйлеудің әртіптілігі, әрқилылығы». «Словарь-справочник лингвистических терминов» атты еңбектің авторлары Д.Э. Розенталь мен М.А. Теленкованың пікірінше, «сөз варианттары» – бұл бір-біріне ұқсас морфемдік құрамды сақтаған жағдайдағы қандай да бір қатынаста ерекшеленетін сөздің түр өзгерушілігі». Сөздік-анықтамалықта сөз варианттарының вариант-сөздердің бірнеше типтері ажыратылады, олар акцентологиялық сөз варианттары – «тек қана екпінмен ғана ажыратылатын түр өзгерушілік», морфологиялық (грамматикалық) сөз варианттары – «көбіне род формасымен байланысты жалғау жүйесімен ажыратылатын сөздің түр өзгерушілігі», орфоэпиялық сөз варианттары – «жазуда көрініс таппайтын сөздің түрліше айтылуы»; семантикалық

сөз варианттары – «көп мағыналы сөздің әр түрлі мағыналары»; сөзтудырушылық сөз варианттары – «морфемалардың ауысуымен байланысты түрөзгерушілік», соңғысы, фонетикалық (фонематикалық) сөз варианттары – «сөздің дыбыстық жағының түр өзгерушілігі, сөздің морфологиялық алмасуы мен парадигматикалық өзгерістеріне тәуелсіз фонеманың құрамындағы өзгешеліктер».

Варианттардың соңғы типін нақты ажырату қажеттілігін атап кетер болсақ, фонетикалық (дыбыстық) сөз вариантына дыбыстардың әр түрлі айтылуындағы және олардың сөздердегі тіркесуі мен сөз формаларындағы варианттары жатады, ал фонематикалыққа – екі түрлі жазылуы сөздіктерде беріліп отыратын орфографиялық варианттар жатады. Вариантталудың мұндай типі көне және орта орыс тілі кезеңдерінде кеңінен көрініс тапқан, қазіргі орыс тілінде аз мөлшерде кездеседі.

«Орыс тілі» энциклопедиясында көрсетілгендей, тілдік варианттар – бұл тарихи категория, сондықтан тілдік варианттардың өмір сүру уақытын «яғни, варианттылық фазасының сипаты мен ұзақтығын, әсіресе нормативті-тарихи аспектіде қарастырған дұрыс. Орфоэпиялық және акценттік варианттар тек ауызша сөйлеу формасында ғана (алайда кейде өлең жолдарында да) кездеседі. Кейбір грамматикалық варианттардың ғасырлық тарихы бар, бірқатар фонематикалық варианттарға жазылу вариантында жазуда сақталған біржылдық өмір сүру тән, алайда мұның барлығы тілдік заңдылық ретінде ұғынылады».

«Лингвистический энциклопедический словарь» атты сөздікте «варианттылық (вариативтілік)» терминінің екі мағынасы беріледі: 1) қандай да бір тілдік мәннің модификациясы, әр түрлілігі; 2) кейбір нормалардан ауытқушылықты білдіру ретіндегі түрлі тәсілдер туралы ұғым.

Салыстырмалы түрде жаңалексикографиялық басылым Л.Л. Нелюбиннің «Толковый переводоведческий словарь» еңбегінен алып қарасақ – «вариант» терминінің төрт мағынасы бар. Бұл сөздікте «вариант» – біріншіден, «тілдік бірліктердің оларды білдіруге болатын тәсілдердің бірі ретіндегі формалдық түр өзгерушілігі», екіншіден, «шығарманың бірнеше редакциясының біреуі; үшіншіден, «әр түрлілік, түрөзгерушілік, тілдің, сөйлеудің я оның жеке-леген бөлігінің түрөзгерушілігі», төртіншіден, «мәтіндегі әр түрлі оқылу».

Варианттылық құбылысына баса назар аударатын – социоллингвистика. Бұл бағыттың құзы-

рына тілдік саясат, тіл мен қоғам арасындағы өзара қатынастар, тілдік әлеуметтік аспектілер, әдеби норма, оның варианттары мен нормадан ауытқушылық мәселелері жататындығы белгілі. Социоллингвистикалық аспектідегі тілдік вариативтілікті зерттеуге белгілі ғалымдар А.И. Домашнев, Н.Б. Мечковская, Г.В. Степанов, Н.М. Фирсова үлес қосты. Дегенмен Н.М. Фирсова атап көрсеткендей, социоллингвистика «аумақтық және әлеуметтік кеңістіктегі тілдің ішкі вариативтілік мәселесіне, әсіресе ұлттық деңгейде тілде болатын процестерді зерттеуге» назар аударады [2, 128].

Отандық тіл білімінде «вариативтілік» терминіне неғұрлым дәл және толық анықтаманы «Словарь социоллингвистических терминов» сөздігінің авторлары Э.Д. Сүлейменова мен Н.Ж. Шаймерденова береді. Олардың пікірінше, «вариативтілік» – бұл «тілдік және тіл бірліктерінің қолданылуы мен коммуникативтік қажеттілігін қамтамасыз ететін іргелі және әмбебап қасиеті». Тілдің әрбір бірлігі, өз мағынасында өзгеріссіз қала отырып, көптеген варианттар түрінде өмір сүре алады, ал тілдің өзі сондай-ақ аумақтық, әлеуметтік, стилистикалық, функционалдық, ұлттық және басқа да тіл варианттары мен тілдің өмір сүру формалары түрінде де өмір сүреді. Ғылымда стратификациялық немесе әлеуметтік вариативтілікті бөледі, ол «түрлі әлеуметтік қабат пен әлеуметтік топ өкілдері арасында болатын тілдік және сөйлеу айырмашылықтары» дегенді білдіреді, сонымен қатар жағдаятты вариативтілік – «қандай да бір тілдік құралдарды әлеуметтік жағдаят пен контексте байланысты қолдану» [3, 20-21].

Акад. К. Аханов бір сөздің түрліше дыбысталуын фонетикалық, ал бір сөздің морфологиялық құрылысы әр түрлі болғанымен, іштей, яғни семантикалық жақтан айырмашылығы болмайтын түрлері оның морфологиялық варианттары деп анықтап, сөз әр түрлі фонетикалық және морфологиялық вариантта жұмсалғанымен, ол варианттар әр басқа сөздер ретінде емес, әдетте, бір сөз ретінде танылатынын баса айтады [4, 94].

В.М. Солнцев вариативтілік идеясының өзі өзгермелілік, бір нәрсенің модификациясын білдіретіндігін атап көрсетеді. Зерттеушінің пікірінше, «вариативтілік – бұл жай ғана өзгерушілік емес, жаңа мәннің пайда болуына әкеп соқтырмайтын өзгермелілік немесе модификация». Осылайша, оның пайымдауынша, «вариативтілік ... өзгермелілікті де, тұрақтылықты да білдіріп, өзгеру мен тұрақтының бірлігі ретінде айқын-

далады».

Вариативтілік үдерісін сипаттауда оның зерттелу қырын айқындаудың да маңызы зор. Варианттылық теориясында варианттарды және тілдік құбылыс ретіндегі вариантталуды қарастырғанда синхрондық және диахрондық қыры ажыратылады. Вариант және вариативтілік мәселесінің болуына тілдің жалпы ортақ қасиеті ретінде әр түрлі кезеңдерде функционализм, структурализм, постструктурализм, прагмалингвистика, психолингвистика және социоллингвистика сияқты лингвистикалық ілімдердің ғалымдары бірнеше мәрте тоқталғандығын атап кету керек. Алғашқыда тіл вариативтілігін Прага мектебінің лингвистері қалыптастырды, олар вариативтілік терминінің көмегімен лингвистикалық талдау нысаны ретіндегі синхрония мен диахрония арасындағы алшақтықты жеңіп, олардың өзара кірігуін көрсетті.

Сөйлеудегі вариативтілікте байқалатын анықтама дұрыс әрі сәтті «Англо-русский словарь по лингвистике и семиотике» еңбегінде берілген, онда вариативтілік «сөйлеудегі тілдік құрылымдарды жүзеге асырудың арнайы ерекшеліктері» ретінде сипатталады [5, 379].

Фонология арқылы лингвистикаға инвариант ұғымы кірді, онда фонема инвариант ретінде, ал оның дыбыстық қайта айтылуы вариант ретінде сипатталады. В.М. Солнцев варианттар мен инварианттардың шекарасын өте дәл сипаттап береді, ол лингвистикада вариативтілік (варианттылық) ұғымы екі жақты қолданылады деп жазады: «Біріншіден, кез келген тілдік өзгерушіліктің, модификацияның сипаттамасы ретінде, яғни эволюция нәтижесі болуы мүмкін, түрлі тілдік құралдарды ұқсас немесе бір құбылыстарды білдіру үшін пайдалану». Бұлай түсінген жағдайда вариативтілікті инварианттылыққа қарама қайшы қою қажеттілігі жойылады. Екіншіден, вариативтілік ұғымы синхрониядағы тіл бірліктерінің өмір сүру және қолданылу тәсілінің сипаты ретінде қолданылады. Осы екінші жағдайда, әсіресе фонологиялық зерттеулерде вариантталу ұғымы инвариантты, өзгермейтін ұғым аясында түсініледі. Бұл жерде «вариант» терминіне «инвариант» термині сәйкес келеді. Вариативтілік туралы осы екінші ұғымды қолдану кейіннен фонологиядан лингвистиканың басқа да салаларына ауысты [6, 32].

Орыс тіл білімінде дәстүрлі түрде «инвариант» деп «бір мәннің (мысалы, сол бір бірліктің) нақты модификациясы – вариантынан ауытқыған дерексіз мағынасы» түсініледі [7, 60], сондықтан

біздің зерттеу пәнімізге «инвариант» терминін қолдану келмейді. Айта кету керек, вариант және инвариант ұғымдарын кез келген тілдік бірліктерге ауыстырған Л. Ельмслев болатын.

Тіл зерттеушісі М.Я. Блох «вариативтілік» терминін өзін өзі түсіндіретін атаулар класына жатқызады (түсіндірме терминдерге) және сөздікте синонимдік тәсілге сәйкес анықталады, мысалы, «жекелей өзгерушілік», «түр өзгерушілікке қабілеттілік», «түр өзгеру процесі» [8, 14].

Фонология саласынан тілдің басқа қабаттарына вариативтілік кеңінен таралып кетті, себебі К.С. Горбачевичтің анықтауынша, «форманың вариант-талуы – бұл тілдік эволюцияның объективті және ажырамас салдары. Тіл біртіндеп дамып жетіледі. «Тіл өздігінен өзгереді» деген парадокс бекер айтылмаса керек. Бұл мағынада варианттылықтың болуы, яғни ескі және жаңа сапаның болу деңгейі, зиянсыз емес, керек десеңіз пайдалы. Варианттар бізге жаңа формаға үйренуге көмектеседі, норманың жылжуын, ауытқуын білдірмей жібереді» [9, 25]. Грамматика саласында вариантқа қайта фразалаудың кез келген фактілерін кіргізе салуға болмайды, сондай-ақ синтаксис саласында да – кез келген синтаксистік тұлға семантикалық тұрғыдан эквивалентті бола алмайды.

Лингвистикадағы тілдік варианттарды топтастырудың неғұрлым ортақ принципі олардың жүйелі айқындалған және прагматикалық айқындалған түрде жіктелуі екендігін мойындау керек. Прагматикалық айқындалған вариант типтерінің бірі ретінде тым көпқырлы, себебі, айналып келгенде, олардың экстралингвистикалық факторларын айқындайтын әр түрлілікті бейнелейді. Мұндай варианттарға әлеуметтік, жас ерекшелік, гендерлік, аумақтық, хронологиялық, стилистикалық, коммуникативті-жағдаяттық варианттар жатқызылады.

Варианттарды белгілері мен типтері бойынша топтастыруға ұмтылу көбіне стихиялық және жеке сипат алады. Мысалы, К. Маттайер варианттарды мынадай белгілері бойынша шектеуге құрылған топтастыру ұсынады: «тілдердің деңгейі, тіл сатылары, яғни жағдаят және контекст типтері бойынша, коммуникативтік қызмет, пайда болуы бойынша» [10, 12].

Тілдің басқа деңгейлеріне варианттардың кең таралуы көптеген сұрақтардың туындауына әкеп соқтырды, оларға өз еңбектерінде төмендегідей көптеген ғалымдар жауап беруге тырысты: О.С. Ахманова, В.С. Гак, К.С. Горбачевич, Л.П. Жу-

ковская, В.Н. Ярцева, Н.Н. Семенов және т.б., алайда қазіргі зерттеушілердің пікірінше, «вариант ұғымы вариантталудың түрлері үшін де (формалды, семантикалық, құрылымдық, функционалды, прагматикалық айқындалған және т.б.), тілдің түрлі деңгейлері мен аспектілері үшін де әлі күнге дейін нақтыланбаған» [11, 9].

Тіл білімінде вариантталудың екі типі бір-біріне қарама-қарсы қойылады – лексикалық және грамматикалық (немесе морфологиялық), олар бірліктің жүйелі модификациясының міндеттілік / міндетсіздік емес, варианттар санының реттеушілік / бейреттеушілік, вариантталу шекараларының қатаңдық / бейқатаңдық және т.б. белгілері бойынша ажыратылады. «Айрықша ажыратылатыны лексика, сөзжасам және синтаксис бірліктерін біріктіретін вариантталудың деңгей аралық типі (бір денотатты білдіруге арналған әр түрлі құрылымдық бірліктердің вариантталуы)» [12, 13].

Варианттар толық және толық емес болады. Варианттардың бірінші типі айтылу, екпін секілді формалды көрсеткіштермен ажыратылса, екінші типі функционалды жағынан ажыратылады, яғни сөз варианттары жалпы қолданылатын арнайы кәсіптік салада және әдеби нормадан тыс өмір сүре алады.

Варианттардың қазіргі жағдайы және ары қарайғы зерттеу келешегі Н.С. Бабенко, Э.Ф. Володарская, Е.И. Кириленко, Т.Б. Крюкова, О.Н. Селиверстова, Н.Н. Семенов секілді авторлардың бірігуімен жарық көрген «Варианттылық теориясы: қазіргі жағдайы және кейбір зерттеудің болашақ бағдары» деп аталатын мақалада көрінеді. Зерттеушілер варианттардың пайда болу тарихы мен зерттелуін қазіргі орыс тілі материалдары негізінде қарастырып, варианттарды тіл біліміндегі жетекші ұғымдардың бірі ретінде мұқият жан-жақты талдау жасайды. Жұмыс авторлары вариативтілік құбылысын зерттеудің стихиялылығы (кездейсоқтылығы) тілдік вариантталуды зерттеудің ХХ ғасырдағы түрлі лингвистика бағыттарында маңызды рөл атқарғандығынан, «...мұнымен қоса осы проблематиканы қарастырудың кейбір нәтижелері куә болғандай, көптеген түрлі кездейсоқ қалыптасқан бағыттарда орын алуымен» деп түсіндіреді.

Соңғы онжылдықта вариативтілік терминология саласында арнайы зерттеу пәніне айналды. Қандай да бір терминді таңдауда күрделі мәселелерге алып келген терминологиядағы аса кең вариативтілікті бірқатар ғалымдар атап көрсетеді. Терминологиядағы варианттар-

ды зерттеудің өзектілігіне келетін болсақ, өз зерттеуінде К.Я. Авербух көрсеткендей: «Әзірге терминологиялық теорияның «ғимаратын» соғуға негіз болатындай іргелі идея жоқ. Алайда терминдер мен терминтануды ретке келтіру және стандарттау әрекеті де арнайы кәсіптік қатынас саласындағы вариативтілікпен күрес астарында пайда болғандығын еске түсірейік, олардың материалдық көрінісі синонимия, полисемия және омонимия болды. Бұған қоса, кез келген құбылыспен тиімді күрес бұл құбылыстың табиғатының зерттелу жағдайында ғана мүмкін болады, сондықтан да вариативтілік теориясы терминнің жалпы теориясы пайда болатын фундамент, іргетас болу мүмкіндігіне толық негіз бар деп пайымдауға болады» [13, 192-194].

Терминтануда сонымен бірге терминологиялық варианттардың бірнеше топтастыруы бар, мысалы, Л.С. Фролова толықтырған В.М. Лейчиктің топтастыруы, С.В. Гринев пен В.А. Татаринцевтің топтастыруы.

Қазіргі қазақ тіліндегі тілдік бірліктер мен нормалардың варианттылығын зерттеуге зор үлес қосқан қазақстандық лингвистердің бірқатарын атап өткен жөн. Олар С. Бизақов, А. Болғанбаев, А.И. Ысқақов, С.К. Кеңесбаев, Г.Г. Мұсабаев, Ш. Сарыбаев, Р. Сыздық, И.К. Ұйықбаев, К.Ш. Хусаин, т.б.

1997 жылы С. Бизақов қазақ тіліндегі варианттылық мәселелерінің жеткіліксіз қарастырылғандығын айта келе, төмендегідей себептерін келтіреді: «а) жазу дәстүрінде баспа ісінің «дамымаушылығы» жергілікті говорлардың әдеби тіл нормасы тұрғысынан жүйелендірілуін күрделендірді. Жаңа әлеуметтік жағдайларда ұлттық тілдің жан-жақты дамуы, стилистикалық формалардың қалыптасуы говорлардың даму мүмкіншілігін тарылтты. Бұның барлығы тілдегі сапалы түрде ерекшеленетін варианттардың азына жақсы жағдай жасады; б) вариативтілік мәселесі лингвистикалық сұрақтардың кең ауқымды байланысты қарастырылатындықтан, ол басқа да бірқатар құбылыстарды алдын ала зерттеуді талап етеді».

Түркі, семит және үндіеуропа тілдеріндегі метатеза мен түбір вариативтілігі туралы мәселелерді шешуге арналған жұмысында К.Ш. Хусаин былай деп көрсетеді: «Бір мазмұнды бірақ екі түрлі формалардан тұратын тілдік бірліктердің вариативтілігі лингвистикалық әдебиетте форманың артықшылығы және жаңа бірліктер жасаудағы тілдің даму процесіндегі мүмкіндіктерін жүзеге асыру тәсілі ретінде қарастырылады. Форманың артықшылығы тұр-

ғысында вариативтілік коммуникацияның негізгі заңдарына қайшы келеді, себебі дыбысталу мен мағынаның бірлігін, әр түрлі жасалған туынды сөздер арасындағы фонематикалық қатынасты бұзады, семантикалық тұрақтылықты формалды білдіру көптілігіне ықпал етеді». Оның пікірінше, «вариативтілік сипатының өзгеруі барлық тіл деңгейлерінде болуы мүмкін» [14, 174].

Сөйтіп, әдебиеттерді аналитикалық шолу көрсетіп отырғандай, вариант және вариативтілік лингвистикада кең көлемде зерттеулермен әртүрлі тұрғыдан қарастырыла алады. Бір дереккөздерде вариативтік сөйлеу құбылысы деп қарастырылса, енді біреулерінде тілге тән социолингвистикалық фактор ретінде түсіндіріледі (әр түрлі тіл варианттары). Сондықтан да Л.П. Крысиннің мына пікірін әбден орынды деуге болады, варианттарды зерттеудің қызықтылығы мен маңыздылығы «тек тілдің қолданылуының әлеуметтік факторларға тәуелділігі туралы тезистің иллюстрациясы ғана емес, әдеби тілдердің көпшілігіне тән вариативтілік олардың дамуы жолындағы кедергі емес, қалыпты құбылыс, оның негізі тіл жүйесінің маңызды қасиеттерінде және оның қарым-қатынас құралы ретінде қолданылу сипатында жатыр. Тіл – жүйе ретінде де, норма ретінде де, сөйлеу ретінде де гетерогенді». Енді біреулері вариативтілікті мәтіндегі, яғни жазба

деректердегі әр түрлі оқылуы деп түсінеді. Әр түрлі қырынан қарастырылуының жағымды және жағымсыз жақтары да бар, ал оларды таңдау зерттеуші іріктеп алатын нақты талдау материалына байланысты.

Сонымен, қазіргі кең көлемдегі түсінікте вариативтілік құбылыстардың сипаты бойынша айтарлықтай әр түрлі спектрді қамтиды, оларға төмендегідей айқындалған вариантталу жатады:

- интралингвистикалық себептермен, мысалы, бір тілдің жүйесіндегі тілдік бірліктердің эволюциялық дамуы сияқты;

- тілдік қатынас және қостілділік секілді экстралингвистикалық себептермен;

- тілдің өмір сүруінің жекелеген формалары: әдеби тілдің әр түрлі тіл варианттарымен бірге өмір сүруі;

- тілдің ұлттық-аумақтық түрлері: әдеби тіл және диалектілер.

Сондай-ақ варианттар мен вариативтілік құбылыстарын зерттейтін бағыттардың анықтамасына да назар аудару керек, себебі осы лингвистика саласын білдіретін бірнеше терминдер бар, олардың зерттеу категориялары варианттар және әлбетте вариативтілік құбылысы болып табылады. Мысалы, ортология, варианттылық теориясы, вариалогия, вариантология секілді терминдер кездеседі.

Әдебиеттер

- 1 Ұйықбаев И. Қазіргі қазақ тіліндегі варианттылық проблемасы. – Алматы, 1967. – 3 б.
- 2 Фирсова Н.М. Языковая вариативность и национально-культурная специфика речевого общения в испанском языке. – М.: Изд. РУДН, 2000. – 128 с.
- 3 Сулейменова Э.Д., Шаймерденова Н.Ж. Словарь социолингвистических терминов. – Алматы: Қазақ университеті, 2002. – 170 с.
- 4 Аханов К. Тіл білімінің негіздері. – Алматы: Санат, 1993. – 496 б.
- 5 Англо-русский словарь по лингвистике и семиотике. – М.: Азбуковники, 2001. – 640 с.
- 6 Солнцев В.М. Вариативность как общее свойство языковой системы // ВЯ. – 1984. – №2. – С. 32.
- 7 Русский язык. Энциклопедия / Гл. ред. Ю.Н. Караулов. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Большая Российская энциклопедия; Дрофа, 1997. – 703 с.
- 8 Проблемы языковой вариативности / Сборник обзоров. – М., 1990. – 189 с.
- 9 Горбачевич К.С. Нормы современного русского литературного языка. – М.: Просвещение, 1989. – 208 с.
- 10 Валгина Н.С. Активные процессы в современном русском языке. – М.: Логос, 2003. – 304 с.
- 11 Бабенко Н.С., Володарская Э.Ф., Кириленко Е.И., Крючкова Т.Б., Селиверстова О.Н., Семенюк Н.Н. К теории вариантности: современное состояние и некоторые перспективы изучения // Вопросы филологии. – 2000. – №2(5). – С. 9.
- 12 Бизақов С. Тілдік норма және варианттылық. – Алматы: Ғылым, 1997. – 208 б.
- 13 Авербух К.Я. Манифест современной терминологии // Мат. межд. научно-практ. конф. «Коммуникация: теория и практика в различных социальных контекстах «Коммуникация – 2002». – Пятигорск: Изд-во ПГЛУ, 2002. – Ч. 1. – С. 192-194.
- 14 Хусаин К.Ш. К вопросу о метатезе и вариативности корня (на материале тюркских, семитских и индоевропейских языков) // Вестник КазГУ. Серия филол. – 2001. – № 50. – С. 174.

References

- 1 Yiykbaev I. Qazirgi qazaq tilindegi varianttylyq problemasy. –Almaty, 1967. – 3 b.
- 2 Firsova N.M. Yazykovaya varitivnost' i nacional'no-kul'turnaya specifika rechevogo obshcheniya v ispanskoy yazyke. – M.: Izd. RUDN, 2000. – 128 s.
- 3 Sulejmenova E.D., Shajmerdenova N.ZH. Slovar' sociolingvisticheskikh terminov. – Almaty: Qazaq universiteti, 2002. – 170 s.
- 4 Ahanov K. Til biliminin negizderi. – Almaty: Sanat, 1993. – 496 b.
- 5 Anglo-russkij slovar' po lingvistike i semiotike. – M.: Azbukovniki, 2001. – 640 s.
- 6 Solncev V.M. Variativnost' kak obshchee svojstvo yazykovoy sistemy // VYA. – 1984. – №2. – S. 32.
- 7 Russkij yazyk. EHnciklopediya / Gl. red. Yu.N. Karaulov. – 2-e izd., pererab. i dop. – M.: Bol'shaya Rossijskaya ehnciklopediya; Drofa, 1997. – 703 s.
- 8 Problemy yazykovoy variativnosti / Sbornik obzorov. – M., 1990. – 189 s.
- 9 Gorbachevich K.S. Normy sovremennogo russkogo literaturnogo yazyka. – M.: Prosveshchenie, 1989. – 208 s.
- 10 Valgina N.S. Aktivnye processy v sovremennoy russkoy yazyke. – M.: Logos, 2003. – 304 s.
- 11 Babenko N.S., Volodarskaya E.H., Kirilenko E.I., Kryuchkova T.B., Seliverstova O.N., Semenyuk N.N. K teorii variantnosti: sovremennoe sostoyanie i nekotorye perspektivy izucheniya // Voprosy filologii. – 2000. – №2(5). – S. 9.
- 12 Bizaqov S. Tildik norma zhane varianttylyq. – Almaty: Gylym, 1997. – 208 b.
- 13 Averbuh K.YA. Manifest sovremennoy terminologii // Mat. mehd. nauchno-prakt. konf. «Kommunikaciya: teoriya i praktika v razlichnyh social'nyh kontekstah «Kommunikaciya – 2002». – Pyatigorsk: Izd-vo PGLU, 2002. – CH. 1. – S. 192-194.
- 14 Husain K.SH. K voprosu o metateze i variativnosti kornya (na materiale tyurkskih, semitskih i indoevropejskih yazykov) // Vestnik KazGU. Seriya filol. – 2001. – № 50. – S. 174.